

Όλοι μαζί - toți împreună: Practică liturgică și istorie liturgică*

Pr. Stefanos ALEXOPOULOS

Original: “Όλοι μαζί: Liturgical Practice and Liturgical History” in David A. Pitt, Stefanos Alexopoulos and Christian McConnell (eds.), *A Living Tradition: On the Intersection of Liturgical History and Pastoral Practice* (Collegeville, MN: The Liturgical Press, 2012) 256-270.

Practica rituală și înțelesul ei într-un mod popular de înțelegere adesea oscilează între două poziții extreme: (1) pe de o parte, văzând toate practicile actuale ca normative, normale, și îmbrăcându-le istoric într-un vâl romantic de *neschimbabilitate* și marcându-le drept *tradiționale*, chiar dacă acestea oglindesc schimbări foarte recente în cult; sau (2) văzând nici o practică drept normativă, normală și istorică, ci mai degrabă căutând să schimbe, să altereze și să reformeze cultul astfel încât acesta să se potrivească gusturilor, tendințelor și mofturilor fiecărui individ sau grup, astfel cultul să devină *relevant* orice ar însemna aceasta¹. Poate studiul istoriei liturgice să joace un rol în această tensiune? Conform lui Maxwell Johnson, „primară este tradiția liturgică creștină precum este cunoscut din textele tradiției, iar secundară este *experiența* noastră a uzului sau abuzului contemporan al acelei tradiții. De fapt *știm despre ce vorbim* ... înseamnă că avem de studiat istoria. Nu există o altă cale. (...) sunt convins că practica pastorală a liturghiei însăși trebuie, de asemenea, să curgă dintr-o (...) abordare istorică și teologică”².

Studierea istoriei liturgice este de o supremă importanță nu doar pentru că ne îngăduie să explorăm originile, evoluția și istoria unui anumit rit, ci și pentru că ne poate ghida în același timp prin concepții despre practica liturgică actuală. Plătind tribut lui Maxwell Johnson, al meu „Doktorvater”, profesorul meu și prietenul meu, o persoană ce combină excelența academică cu căldura parentală, recunoașterea academică cu smerenia creștină, uimitoare abilități de predare cu dragoste și devotament față de studenți, ofer acest scurt studiu de caz drept un exemplu despre cum istoria se poate dovedi a fi un ghid pentru

* Multe mulțumiri lui Jonathan Swarts, Gabriel Galadza, David Pitt și Melitei Muri-Zubacz pentru ajutorul și comentariile lor.

¹ Despre tensiunea dintre *normativ* și *relativ* în cult, vezi Maxwell E. Johnson, *Can We Avoid Relativism in Worship? Liturgical Norms in the Light of Contemporary Liturgical Scholarship*, *Worship* 74, no.2 (2000): 135-55. În învățătura liturgică greacă, vezi EVAGGELOS THEODOROU, *Τὸ σταθερὸ καὶ μεταβλητὸ στὴν Ὁρθόδοξη λατρεία*, *Θεολογία* 70 (1999): 7-55; și GEORGE FILIAS, *Παράδοση καὶ Ἐξέλιξη στὴ Λατρεία τῆς Ἐκκλησίας* (Athens, Gregoris, 2006).

² MAXWELL E. JOHNSON, *The Rites of Christian Initiation: Their Evolution and Interpretation*, 2nd ed. (Collegeville, MN: Liturgical Press, 2007), xxi. Desigur, aici contextul discuției este botezul dar principiul este general.

practica pastorală a liturghiei, în acest caz particular în tradiția liturgică bizantină.

Studiul de caz

În fiecare duminică dimineată, la o parohie din orașul Atena, la momente specifice, psaltul, urmând practica parohiei, se duce în mijlocul soleei³ bisericii și conduce comunitatea în recitarea la unison a Crezului și, mai târziu, a Rugăciunii Domnești, invitând participanții zicând „ὄλοι μαζί”, adică „toți împreună”. Unii vizitatori, care nu sunt membrii ai parohiei au reacționat la această practică, caracterizând-o drept *inovație*, în special luând în considerare directiva psaltului către popor de a se alătura în recitarea Crezului și a Rugăciunii Domnești, zicându-le „ὄλοι μαζί”. Ei continuă să comenteze că astfel de practici nu sunt ortodoxe, ci catolice sau protestante și că poporul nu ar trebui să recite lucruri la unison deoarece ei strică atmosfera, sugerând ca, cel puțin psaltul, să înceteze să mai facă exortatia „ὄλοι μαζί” înainte de recitarea Crezului sau a Rugăciunii Domnești. Preoții parohiei răspund zicându-le că ei au introdus această *inovație*, o măsură temporară, pentru a încuraja și promova participarea liturgică în rândurile poporului. Ei punctează de asemenea faptul că poporul are nevoie de această încurajare pentru a se implica și că ei au observat o creștere treptată dar stabilă a participării datorită acestei *încurajări*⁴. Vizitatorii totuși insistă că au dreptate.

Întrebările imediate pe care vreau să le adresez în acest eseu sunt următoarele: (1) este o *inovație* a încuraja poporul să recite Crezul și Rugăciunea Domnească la unison? Și (2) este exortatia „ὄλοι μαζί” o inovație, un rezultat al influenței protestante sau catolice? Este evident că în spatele acestor întrebări este problema participării comunității și locul ei în actualul cadru liturgic al ortodoxiei grecești. Să ne întoarcem deci la studiul istoriei liturgice să vedem dacă putem găsi răspunsuri la întrebările ridicate mai sus.

Evidența manuscriptică

Crezul a intrat în Dumnezeiasca Liturghie în timpul patriarhatului lui Timotei (511-518), ocupându-și locul actual⁵, chiar înainte de anafora. Întreaga

³ Soleea este platforma ridicată a altarului ce se află în fața catapetesmei. Pentru mai multe informații, vezi ALEXANDER P. KAZHAN, ed., *The Oxford Dictionary of Byzantium* (New York/ Oxford: Oxford University Press, 1991), 3:1923.

⁴ Acesta este un eveniment adevărat. Numele acestor vizitatori și locația bisercii sunt confidențiale.

⁵ ROBERT F. TAFT, *The Great Entrance: A History of the Transfer of Gifts and Other Preanaphoral Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, *Orientalia Christiana Analecta* 200, 2nd ed. (Rome: Ponticium Institutum Studiorum Orientalium, 1978), 398-403. [ROBERT F. TAFT, *Apropierea de jefelnic*, *Renașterea*, Cluj-Napoca, 2013, 137-161 (n. trad.)].

amplulare a evidenței manuscriptice atribuie Crezul poporului sau clerului și oamenilor împreună⁶. În câteva cazuri, se îndrumă ca poporul să cânte Crezul⁷, în timp ce două notează că arhidiaconul începe să cânte Crezul iar poporul îl urmează:

Ὁ διάκονος Πρόσχομεν· καὶ τὸ
σύμβολον ψάλλωμεν. Καὶ τοῦ
Ἀρχidiaκόνου ἀρχομένου, πάντες τὸ
σύμβολον ψάλλουσι.⁸

Diaconul: Să luăm aminte! și
simbolul să-l cântăm. Și după ce
arhidiaconul începe, toți simbolul îl
cântă.⁹

În timp ce doar în două cazuri arhidiaconul este identificat ca persoana ce conduce recitarea Crezului de către toți – nu uitați că cele două surse menționate mai sus sunt Ἀρχιερατικά (Arhieresc) – putem presupune că în absența diaconului, altcineva ar coordona și conduce poporul pentru a realiza o recitare disciplinată a Crezului. Și chiar dacă acceptăm că toate răspunsurile atribuite poporului au fost treptat preluate de către cor¹⁰, faptul că sursele manuscrise prezintă poporul recitând Crezul este semnificativ. Acestea rețin principiul participării comunitare, chiar dacă în practică principiul nu a fost în general susținut.

Chiar dacă în ediția princeps a lui Doukas Crezul este atribuit corului¹¹, această schimbare nu este reflectată în cele mai multe ediții tipărite ale celor trei liturghii pe care am avut șansa să le examinez¹². Schimbarea este reflectată, totuși, în edițiile ateniene ale Ieratikonului (Ἱερατικόν) din a două jumătate a secolului al XX-lea. În aceste ediții, rubricile îndrumă ca episcopul sau cel mai vârstnic cleric ce asistă (nu participă) sau citețul să recite Crezul, comunitatea

⁶ Ibid., 417. Pentru detalii vezi nota de subsol 214. Vezi și PANAYIOTIS TREMPERAS, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις Κώδικας*, 2nd ed. (Athens: Soter, 1982), 92. Vezi și MELITA MUDRI-ZUBACZ, *Congregational Singing in the Rus' Liturgical Tradition*, Logos 46 (2005): 347-453, aici 351-362. Aș dori să-i mulțumesc Daniei Galadza pentru recomandarea acestui articol și Melitei Mudri-Zubacz pentru că mi l-a trimis.

⁷ TAFT, *The Great Entrance*, 417; [TAFT, *Apropierea de jerfelnic*, 149 (n. trad.)]; TREMPERAS, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι*, 92. Tradiția slavă încă aderă acestei practici.

⁸ TAFT, *The Great Entrance*, 378-379 și nota 17. [TAFT, *Apropierea de jerfelnic*, 117-118 (n. trad.)].

⁹ TAFT, *The Great Entrance*, 378-379. [TAFT, *Apropierea de jerfelnic*, 117-118 (n. trad.)].

¹⁰ EVAGGELIA SPYRAKOU, *Οἱ Χοροὶ Ψαλτῶν κατὰ τὴν Βυζαντινὴ Παράδοση, Μελέται 14* (Athens: Institute for Byzantine Musicology, 2008), 161-164.

¹¹ *Αἱ Θεῖαι Λειτουργίαι τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ ἡ τῶν Προηγιασμένων, Γερμανοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως. Ἱστορία Ἐκκλησιαστικὴ καὶ Μυστικὴ Θεωρία* (Rome, Demetrios Doukas, 1526) precum este citată în TAFT, *The Great Entrance*, 417. [TAFT, *Apropierea de jerfelnic*, 161 (n. trad.)].

¹² Crezul (și Rugăciunea Domnească) este atribuită poporului (λαός) în edițiile celor trei liturghii: Veneția 1760,13; Veneția 1773, 13, Veneția 1814, 15; Constantinopol 1820,17; Atena 1835, 37, Veneția 1852, 16; Atena 1856, 19; Veneția 1859, 16; Atena 1864, 22, Tripoli 1892, 46. Crezul (și Rugăciunea Domnească) este atribuit corului în edițiile celor trei liturghii: Constantinopol 1875, 31 și Atena 1877, 23.

drept consecință rămânând tăcută, cu corul pecetluind recitarea cu „Amin”¹³. Ce putem vedea aici este „declinul reglementat” al participării comunității.

Este exact ceea ce este anulat în cea mai recentă ediție a Ieratikonului (*Ἱερατικόν*) din 2002 în care putem observa o întoarcere la rânduiala veche, o întoarcere la principiul participării comunității: „Ὁ λαός· Πιστεύω εἰς ἓνα Θεόν...” (Poporul: Cred într-un Dumnezeu...) cu o notă de subsol despre Crez (și despre Rugăciunea Domnească) amintind că trebuie recitat de popor la semnul diaconului sau protopsaltului.¹⁴ De fapt, întreaga Dumnezeiasca Liturghie și anafora au o structură dialogică, cadrul afirmației-răspuns cere participarea poporului pecetluită de marele „Amin” de la sfârșitul anaforalei¹⁵.

Lucrurile sunt mai puțin complicate în ce privește Rugăciunea Domnească. Ea este „un lucru care începând de la Chiril/ Ioan al II-lea al Ierusalimului, în cele mai multe tradiții Răsăritene și apusene, poporul recită Tatăl nostru în Euharistie¹⁶” o tradiție care este reflectată în majoritatea covârșitoare a manuscriselor și a tradiției tipărite¹⁷. Aceasta este evidentă în invocarea Rugăciunii Domnești în ritul bizantin¹⁸:

Καὶ καταξίωσον ἡμᾶς, Δέσποτα,
μετὰ παρρησίας, ἀκατακρίτως τολμᾶν
ἐπικαλεῖσθαι σὲ τὸν ἐπουράνιον Θεὸν
Πατέρα καὶ λέγειν¹⁹

Și ne învrednicește *pe noi*, Stăpâne,
cu îndrăznire, fără de osândă, să cutezăm
a Te chema pe Tine, Dumnezeu-Tatăl Cel
ceresc, și a zice²⁰:

¹³ *Ἱερατικόν*, Atena 1951, 85 (precum citează TAFT, *The Great Entrance*, 416; [TAFT, *Apropierea de jerfelnic*, 160 (n. trad.)]); *Ἱερατικόν*, Atena 1995, 123: „Ὁ προεστὼς ἐκτὸς τοῦ ἱεροῦ Βήματος, ἢ ὁ Ἀναγνώστης, τρανῶς καὶ εὐκρινῶς, καὶ ἕκαστος τῶν ἐκκλησιαρχομένων ἰδίᾳ καθ'ἑαυτὸν, ἀπαγγέλει τὸ ἱερὸν Σύμβολον τῆς Πίστεως· Πιστεύω εἰς ἓν Θεόν, Πατέρα, παντοκράτορα. ... Ὁ Χορός· Ἀμήν”.

¹⁴ „Τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως καὶ ἡ Κυριακὴ προσευχὴ δέον ν'ἀπαγγέλλονται ὑπὸ σύμπαντος τοῦ λαοῦ τῶ νεύματι τοῦ διακόνου ἢ τοῦ προτοψάλτου”. *Ἱερατικόν* 2002, 130. Este frapant cum totuși același autor, în ultima ediție a *Ἐγκόλπιον Ἀναγνώστου καὶ Ψάλτου* (Athens, 2005), atribuie atât Crezul cât și Rugăciunea Domnească celui mai vârstnic cleric ce asistă și care ar trebui să îl recite cu poporul: „Ὁ προεστὼς ἀπαγγέλει μετὰ τοῦ λαοῦ τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως” (p. 189); „Καὶ ἀπαγγέλλεται ὑπὸ τοῦ προεστὼς καὶ τοῦ λαοῦ ἡ Κυριακὴ προσευχὴ” (p. 192). Date fiind directivele în Ieratikonul (*Ἱερατικόν*) prezentat mai sus încurajând participarea credincioșilor în recitarea Crezului și Rugăciunii, cineva se poate aștepta la directive similare în Engolpion (*Ἐγκόλπιον*), o carte liturgică care este exclusiv utilizată de către citeți și psalți. Participarea poporului în Engolpion (*Ἐγκόλπιον*) este menționată dar, din nefericire, neîncurajată. Prioritatea este dată celui mai vârstnic cleric ce asistă, mai mult în conformitate cu vechile versiuni ale Ieratikonului (*Ἱερατικόν*) (vezi nota de subsol 13).

¹⁵ DAVID DRILLOCK, *Liturgical Song in the Worship of the Church*, *St Vladimir's Theological Quarterly* 41 (1997): 183-218.

¹⁶ ROBERT F. TAFT, *The Precommunion Rites*, *Orientalia Christiana Analecta* 261 (Rome: Pontificio Instituto Orientale, 2000), 143.

¹⁷ Vezi TREMPERAS, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι*, 127-128, și nota de subsol 12 de mai sus. Vezi și MELITA MUDRI-ZUBACZ, *Congregational Singing*, 351-362.

¹⁸ Despre Rugăciunea Domnească în Dumnezeiasca Liturghie vezi TAFT, *The Precommunion Rites*, 129-154.

¹⁹ *Ἱερατικόν* 2002, 137. Subliniere adăugată.

²⁰ *Liturghier*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2012, 183 (n. trad.).

„Pe noi” de mai sus firește se referă la întreaga comunitate, cler și laici; reprezintă o invitație pentru toți să se alăture și să recite Rugăciunea Domnească²¹.

Îndrumând poporul

Sursele istorice confirmă că, în trecut, poporul recita Crezul și Rugăciunea Domnească, dar aceste nu precizează persoana care îndrumă poporul în recitarea Crezului și Rugăciunii Domnești (cu excepția celor două surse de mai sus). Presupunem însă că participarea poporului în slujbe nu a fost doar încurajată, ci și călăuzită. Elemente din slujba catedrală dispărută de la Sfânta Sofia din Constantinopol s-au păstrat în sursele care arată despre faptul că poporul era călăuzit în cântarea răspunsurilor la unison prin gesturi cu mâna (μετὰ χειρονομίας) ale psaltului de la amvon în mijlocul bisericii.

Cu toate că Tipicul studit al Mănăstirii Everghetinos din secolul al XII-lea reflectă obiceiul monastic, el conservă elemente din slujba catedrală precum cele din următorul caz, unde se dau îndrumări despre cum un imn al celei de-a doua Duminici înainte de Crăciun se va cânta în timpul Utreniei:

Ψάλλεται δὲ οὕτως πρῶτον ὁ ψάλτης, ἔπειτα ὁ λαὸς μετὰ χειρονομίας, εἶτα ὁ ψάλτης τὸν στίχον... Μετὰ δὲ τὸν στίχον, ψάλλει ὁ λαὸς πάλιν τὸ τέλος τῆς ὑπακοῆς.

Se cântă astfel: primul psalt, de lângă popor cu *gesturi din mână*²², apoi psaltul cântă stihul²³... După stih, poporul cântă iar sfârșitul ipacoiului²⁴.

Același Tipikon oferă îndrumări despre cum se cântă imnul „Λαθὼν ἐτέχθης” în ajunul Crăciunului:

²¹ În toate sursele examinate, cele care atribuie Crezul poporului (λαός) atribuie, de asemenea, poporului și Rugăciunea Domnească. Pe de altă parte, cele care atribuie Crezul corului (χορός), atribuie, de asemenea, corului Rugăciunea Domnească. Vezi nota 12.

²² Autorul traduce termenul μετὰ χειρονομίας cu *with hand gesture* în timp ce translatorul original nu oferă o traducere a acestui termen, mai curând Robert Jordan doar transliterează termenul: *cheironomia*. ROBERT H. JORDAN, *The Synaxarion of the Monastery of the Theotokos Evergetis: September-February*, Belfast Byzantine Texts and Translations 6.5 (Belfast: The Institute of Byzantine Studies, Queen’s University, 2000), 285. Subliniere adăugată.

²³ Verset psalmic.

²⁴ Pentru textul grecesc vezi A. DMITRIEVKIJ, *Opisanie liturgiceskix rukoposej xranjascixsja b bibliotekax pravoslavnago vostoka*, vol. 1 (Kiev, 1895), 339-340. Pentru o discutare a exemplurilor prezentate aici despre cântarea responsorială și antifonică la liturgia catedrală vezi JUAN MATEOS, *La célébration de la parole dans la liturgie byzantine*, *Orientalia Christiana Analecta* 191 (Rome: Ponticum Institutum Studiorum Orientalium, 1971), 7-26 [JUAN MATEOS, *Celebrarea Cuvântului în Liturgia Bizantină*, *Renașterea*, Cluj-Napoca, 2014², 55-77 (n. trad.)] și DIMITRI E. CONOMOS, *The Late Byzantine and Slavonic Communion Cycle: Liturgy and Music*, *Dumbarton Oaks Studies* 21 (Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1985), 16-19. DRILLOCK, *Liturgical Song*, 183-193.

Καὶ μετὰ τὸ ἀναγνώσθηναι ἀναγνώσματα γ λέγει εὐθύς ὁ ψάλτης τροπάριον ἤχος πλ. β' Λαθῶν ἐτέχθης ὑπὸ τὸ σπήλαιον, ψάλλεται δὲ ἐν τῷ μέσῳ μετὰ χειρονομίας. Εἶτα λέγει στίχον ὁ ψάλτης, ψαλμὸς πς' Οἱ θεμέλιοι αὐτοῦ... Ὁ λαός· Καὶ μάγους σοι προσήνεγκεν. Καὶ ἰδοὺ ἀλλόφυλοι καὶ Τύρος... Ὁ λαός· Καὶ μάγους σοι προσήνεγκεν. Κύριος διηγήσεται... καὶ πάλιν ὁ λαός· Καὶ μάγους σοι προσήνεγκεν. Εἶτα πάλιν ὁ ψάλτης τὸ αὐτὸ τροπάριον Λαθῶν ἐτέχθης ὑπὸ τὸ σπήλαιον²⁵.

După lectura celor trei citiri, imediat psaltul recită în glas doi plagal troparul: Λαθῶν ἐτέχθης ὑπὸ τὸ σπήλαιον și se cântă în mijloc cu *gesturi din mână*. Apoi psaltul recită stihul, psalm 86: Temeliile lui... [Ps 86:4-5]. Poporul Καὶ μάγους σοι προσήνεγκεν. Domnul va istorisi... [Ps 86:6-7] și iar poporul Καὶ μάγους σοι προσήνεγκεν. Apoi iar psaltul recită același tropar: Λαθῶν ἐτέχθης ὑπὸ τὸ σπήλαιον.

Pentru același imn și aceeași zi, o altă sursă din secolul al XII-lea, Tipicul Mănăstirii Pantokrator din Messina oferă îndrumări similare despre cum se execută cântarea imnului cu un detaliu interesant: poporul este îndrumat în răspunsul lor să-l „țină simplu”, evitând execuția elaborată a psaltilor: „καὶ ψάλλουσιν αὐτὸ λιτῶς καὶ οὐ ψαλτικῶς”²⁶. Aceeași sursă ne informează că acest mod de cântare este aplicat și pentru toate troparele Crăciunului și Epifaniei: „Οὗτος οὖν ψάλλονται καὶ τὰ λοιπὰ τροπάρια τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν Φώτων”²⁷.

Exemplele menționate mai sus sunt de o valoare aparte și chiar dacă sunt de origine monahală, ele ne dau licăriri despre modul cum comunitatea ar trebui să participe la cântarea rânduiei catedrale. Nu este un accident că în aceste descrieri ale *cântatului comunitar* în tradiția liturgică bizantină apare termenul tehnic *μετὰ χειρονομίας*, desemnând gesturi cu mâna de valoare ritmică și muzicală efectuate de conducătorul corului²⁸.

²⁵ Vezi JORDAN, *The synaxarion of the Monastery of the Theotokos Evergetis*, 330-331 și DMITRIEVKIJ, *Opisanie*, vol. 1, 354.

²⁶ MIGUEL ARRANZ, *Le Typikon du Monastère du Saint-Sauveur à Messine*, *Orientalia Christiana Analecta* 185 (Rome: Ponticum Institutum Studiorum Orientalium, 1969), 80.

²⁷ *Ibid.*, 80-81.

²⁸ JORDAN, *The Synaxarion of the Monastery of the Theotokos Evergetis*, 330-331. În definiția oferită de glosar, Jordan în mod eronat atribuie gesticulația cu mâna **tutoror** membrilor corului: „(literar, legea mâinii) gesturile cu mâna efectuate de toți cântăreții corului în anumite piese, preferabil mai solemne. Fiecare formulă muzicală convențională a avut *cheironomia* ei implicând diverse poziții ale degetelor și mâinii. *Cheironomia* este un fenomen al unei tradiții muzicale semi-orale precum cea bizantină și poate fi descrisă mai degrabă ca o notație gestică anamnestică decât drept dirijarea din sensul modern”. Juan Mateos traduce termenul *μετὰ χειρονομίας* drept *sous la direction rythmique du psalmiste* (sub îndrumarea ritmică a psalmistului). Vezi MATEOS, *La célébration*, 20 [MATEOS, *Celebrarea Cuvântului*, 73 (n. trad.)]. Pentru o discuție suplimentară despre *cheironomia*, vezi DIMITRI E. CONOMOS, *Byzantine Trisagia and Cheroubika of the Fourteenth and Fifteenth*

Practica a dispărut împreună cu ritul catedral, în timp ce ritul monahal i-a luat treptat locul²⁹, introducând în cântare practici monahale care au limitat participarea poporului, înlocuind psalții de pe amvon cu cele două coruri care, de asemenea, au înlocuit părțile care tradițional erau atribuite poporului³⁰. Acesta e sfârșitul unui lung proces care a început după iconoclastism de când se observă o limitare lentă dar treptată a participării poporului în cântare³¹.

Îndemn la participare

Consider că am stabilit faptul că în istoria ritului bizantin comunitatea era de așteptat să participe cu răspunsurile și recitarea Crezului și Rugăciunii Domnești, și că, pentru a călăuzi participarea lor, laicii erau îndrumați de o persoană ce îi conducea în răspunsurile lor. Cu toate că se menționează clar că psaltul sau diaconul trebuie să îndrume poporul în recitare, totuși ce este cu exortarea „ὄλοι μαζί” („toți împreună!”) spusă de psalt înainte de recitarea Crezului și a Rugăciunii Domnești? Așadar, pentru examinarea validității exortării „toți împreună!” ne vom concentra pe două întrebări:

(1) cum încurajăm poporul să participe în cult și (2) există antecedente ale unei astfel de exortării în tradiția liturgică bizantină?

Studiile liturgice grecești moderne recunosc lipsa participării comunității ca una din problemele importante care necesită să fie abordate. După cum se observă frecvent, comunitatea este adesea retrogradată la rolul de observator din cel de participant³², iar tendința este de a vedea cultul ca o oportunitate de meditație privată și ca o expresie a pietății personale, iar nu drept participare conștientă și activă în cultul comun³³. Apelul de a reface această situație

Centuries: A Study of Late Byzantine Liturgical Chant (Thessaloniki: Patriarchal Institute for Patristic Studies, 1974), 325-367; NEIL K. MORAN, *Singers in Late Byzantine and Slavonic Painting*, Byzantina Neerlandica 9 (Leiden: E. J. Brill, 1986), 38-47. Moran definește *cheironomia* drept *arta dirijării corului prin intermediul mișcării mâinii*; SPYRAKOU, *Οί Χοροί Ψαλτών*, 468-484.

²⁹ Pentru introducerea standard în istoria ritului bizantin, vezi ROBERT F. TAFT, *The Byzantine Rite: A Short History*, American Essays in Liturgy (Collegeville, MN: Liturgical Press, 1992).

³⁰ SPYRAKOU, *Οί Χοροί Ψαλτών*, 483-484.

³¹ *Ibid.*, 161-164.

³² Aceasta este de asemenea demonstrată în expresia folosită pentru a descrie mersul la biserică: Când sunt întrebați ce fac în biserică, majoritatea oamenilor (chiar clerici) răspund „παρακαλουθῶ τῆ Θεία Λειτουργία” (observ/ privesc Dumnezeiasca Liturghie, literar - asist), iar nu „συμμετέχω στῆ Θεία Λειτουργία” (particip la Dumnezeiasca Liturghie). Nu voi aborda aici o altă problemă arzândă, cea a primirii rare a împărtășirii. Despre această problemă vezi, de exemplu, ELIAS MASTROGIANNOPOULOS, *Ἡ συμμετοχή τῶν πιστῶν στὴν Θεία Κοινωνία*, în *Τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Πρακτικὰ Γ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου* (Athens, Apostoliki Diakonia, 2004), 373-396. (Întregul volum este disponibil în format PDF pe web site-ul Sfântului Sinod al Bisericii Greciei: <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/liturgical/eyxarist.pdf>). Vezi și Enciclica Sfântului Sinod al Bisericii Greciei nr. 2785 (31 Martie 2004). Pentru text vezi <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/egyklloi/egkyklioi2785.html>.

³³ DEMETRIOS TZERPOS, *Τὸ αἶτημα τῆς ἐνεργοῦς συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ κατὰ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λατρείας*, în *Λατρεύσωμεν εὐαρέστως τῷ Θεῷ: Τὸ Αἶτημα τῆς Λειτουργικῆς Ἀνανεώσεως στὴν Ορθόδοξη Ἐκκλησία*.

nefericită și de a ne întoarce la tradiție și la vechea practică a Bisericii este însă mai puternică decât oricând. În acest context consecințele teologice și liturgice ale preoției împăratești a credincioșilor sunt reexamine³⁴, practica recitării în taină a rugăciunilor preoțești este pusă la încercare³⁵, iar participarea (activă) a poporului în cult este din ce în ce mai încurajată și cultivată³⁶.

Se încadrează în contextul și cadrul acestei ultime afirmații faptul că exortația „toți împreună!” trebuie să fie examinată. Realitatea este că de secole comunitatea este deprinsă mai mult cu o prezență pasivă la slujbe decât cu participarea (activă), și chiar dacă ei sunt convinși că participarea este teologică, tradițională și liturgic validă, ei adesea au nevoie de încurajare activă pentru a întrerupe vechile obiceiuri ale neparticipării. Cu alte cuvinte, întoarcerea la recitarea comună a Crezului și Rugăciunii Domnești precum s-a păstrat în totalitatea manuscriselor și în majoritatea tradiției tipărite necesită încurajare suplimentară, un impuls care va ajuta poporul să acționeze asupra tradiției teologice și liturgice a bisericii.

Eu văd exortația „toți împreună!” ca un apel necesar către oameni, amintindu-le că recitarea Crezului și Rugăciunii Domnești este și partea lor. Evident, dacă am trăi într-o lume ideală, o astfel de exortație nu ar fi necesară pentru credința noastră; toți ar trebui să știe la ce moment ce să facă și ce să spună. Dar de-a lungul istoriei Bisericii situația a fost alta. Dacă examinăm textele liturgice ale tradiției liturgice bizantine, vom observa că multe cereri diaconale sunt fie exortații chemând la o ținută și o mișcare corporale corespunzătoare, chemând la o atitudine adecvată de rugăciune în adunare și chiar amintind preotului ce să facă și ce să spună. Deci, de exemplu, luând doar textul Dumnezeieștii Liturghii a lui Hrisostom, am grupat cererile diaconale în următoarele categorii, cu exemple reprezentative în fiecare categorie (lista nu e exhaustivă)³⁷:

(1) Îndrumare despre cum să ne rugăm pentru:

Πρακτικὰ Β' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου (Athens: Apostoliki Diakonia, 2003), 361-386, 362. Întregul volum este disponibil în format PDF pe site-ul Sfântului Sinod al Bisericii Greciei: <http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/commitees/liturgical/latrefsomen.pdf>

³⁴ TZERPOS, *Τὸ αἶτημα τῆς ἐνεργοῦς συμμετοχῆς*, 364-368 și notele de subsol pentru bibliografie grecească suplimentară.

³⁵ Ibid., 368-371 și notele de subsol pentru bibliografie grecească suplimentară.

³⁶ Ibid., 371-377 și notele de subsol pentru bibliografie grecească suplimentară.

³⁷ Textul grecesc este din 2002. Ieratikonul (Ἱερατικόν) Bisericii Greciei. Numerotarea paginilor după textul grecesc se referă la această ediție. [Textul românesc este din *Liturghier*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2012 asemenea și numerotarea paginilor (n. trad.).]

Ἵπέρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος κόσμου, εὐσταθείας τῶν ἀγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν, καί τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως, τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν (112) / Pentru pacea a toată lumea, pentru statornicia sfințelor lui Dumnezeu Biserici și pentru unirea tuturor, Domnului să ne rugăm (136)

(2) Îndrumare despre ce să facem:

Πληρώσωμεν τὴν δέησιν ἡμῶν τῷ Κυρίῳ (128) / Să plinim rugăciunea noastră Domnului (166)

(3) Îndrumare despre ținuta și mișcarea corporale:

Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνωμεν (138)/ Capetele noastre, Domnului să le plecăm! (184)

(4) Îndrumare despre atitudinea corespunzătoare de rugăciune în adunare:

Πρόσχωμεν (139)/ Să luăm aminte! (185)

(5) Reamintiri către preot/episcop:

Εὐλόγησον, δέσποτα (111)/ Binecuvintează, Stăpâne!³⁸ (135)

(6) Cazuri combinate³⁹

Σοφία (#4)· Ὅρθοί (#3)· ἀκούσωμεν τοῦ ἀγίου Εὐαγγελίου (#2) (119)/ Înțelepciune (#4)! Drepti (#3)! Să ascultăm Sfânta Evanghelie (#2)! (149)

Și dacă trecem cu grijă prin textele liturgice ale Bisericii primare, găsim cereri diaconale și îndrumări care ar putea suna ciudat urechilor noastre moderne. Un exemplu care iese în evidență este o cerere din *Constituțiile Apostolice*, o rânduială a Bisericii primare din jurul anului 380 din împrejurimile Antiohiei, care ar putea fi supus unei categorii diferite pe care aș numi-o îndrumare despre conduita corespunzătoare în adunare. Acolo, în contextul slujirii Dumnezeieștii Liturghii găsim următoarea exortatie diaconală: „Τὰ παιδιά προσλαμβάνεσθε αἰ μητέρες”/ Mamelor, purtați grijă de copiii voștri!”⁴⁰.

Cererile diaconului și exortatiile demonstrează că noi nu trăim într-o lume ideală; dimpotrivă, membrii comunității au nevoie a li se aminti permanent

³⁸ În textul românesc se operează o adaptare: unde în greacă apare *Δέσποτα* (Stăpâne) adresat de către diacon preotului care, de exemplu, urmează să dea binecuvântarea mare, în română este redat drept *Părinte*; vezi *Liturghier*, 135. (n. trad.)

³⁹ Numerele din paranteză cu simbolul # se referă la cele cinci categorii de mai sus.

⁴⁰ *Apostolic Constitution* 8.12.2. Pentru traducerea engleză vezi W. JARDINE GRISBROOKE, *The Liturgical Portions of the Apostolic Constitutions: A Text for Students*, Alcuin/ GROW Liturgical Study 13-14, Grove Liturgical Study 61 (Bramcote/ Nottingham: Grove Books, 1990), 31.

atitudinea și conduita corespunzătoare în slujirea liturgică a bisericii⁴¹. De exemplu, exortatia „Πρόσχωμεν”/ „Să luăm aminte!” se zice de șase ori doar în contextul lecturilor! De aceea, și exortatia „Toți împreună!”, care amintește poporului să recite la unison Crezul și Rugăciunea Domnească nu este o inovație; mai degrabă, ea reflectă efortul de a stimula mentalitatea comunitară în tradiția teologică și liturgică a Bisericii.

Deci, nu este influență nici protestantă, nici catolică. Este într-adevăr foarte ortodoxă, încă folosită destul de des în liturghia Bisericii Ortodoxe, cu toate că lingvistic într-o formă mai veche. „Όλοι μαζί” nu este altceva decât cuvintele de început ale ecteniei întreite, „εἴπωμεν πάντες”⁴² redată în greaca modernă:

Διάκονος: Εἴπωμεν πάντες ἐξ
ὅλης τῆς ψυχῆς καὶ ἐξ ὅλης τῆς
διανοίας ἡμῶν, εἴπωμεν.

Λαός: Κύριε ἐλέησον

Diaconul: Să zicem toți, din tot
sufletul și din tot cugetul nostru, să
zicem.

Poporul⁴³: Doamne miluiește

În realitate, această cerere de început este o puternică exortatie către popor să răspundă la viitoarele cereri cu „Κύριε ἐλέησον”/ „Doamne miluiește”. Este un indiciu nu doar pentru răspuns ci și pentru felul răspunsului: „...din tot sufletul și din tot cugetul nostru”. Și cazul nostru devine și mai solid când examinăm începutul ecteniei întreite în forma sa timpurie, unde putem vedea că acest început era compus inițial din două cereri, acum combinate într-una. Când se caută în unele surse timpurii pentru aceste cereri, cele două cereri originale sunt evidente și devine evident că rolul lor este de a îndruma poporul să întrebuițeze răspunsul corespunzător și să-i încurajeze sincera participare:

*Codex Pyromalus*⁴⁴:

Εἴπωμεν πάντες τὸ κύριε ἐλέησον/ Să zicem toți: „Doamne miluiește”
Ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς/ Din tot sufletul...

*St. Petersburg gr. 226*⁴⁵:

⁴¹ Despre interacțiunile dintre cererile diaconale și conduita credincioșilor în timpul Dumnezeieștii Liturghiei, vezi PANAYIOTIS SKALTSIS, „Τὰ Διακονικὰ Παραγγέλματα καὶ ἡ Στάση τῶν Πιστῶν στὴ Θεία Λειτουργία”, idem, *Λειτουργικὲς Μελέτες II* (Thessaloniki: Pournara, 2006), 119-172.

⁴² Despre ectenia întreită vezi MATEOS, *La célébration*, 148-156 [MATEOS, *Celebrarea Cuvântului*, 217-226 (n. trad.)]; STEFANO PARENTI, *L'Ektenê della Liturgia di Crisostomo nell'euclologio St. Peterburg gr. 226*, în *ΕΥΛΟΓΗΜΑ: Studies in Honor of Robert Taft, SJ*, ed. Ephrem Carr, Stefano Parenti, Abraham-Andreas Thiermeyer, Elena Velkovska, *Studia Anselmiana* 110, *Analecta Liturgica* 17 (Rome: Pontificio Ateneo S. Anselmo, 1993), 295-318; STEFANOS ALEXOPOULOS, *The Presanctified Units*, *Liturgica Condenda* 21 (Leuven: Peeters, 2009), 197-202.

⁴³ *Liturghier*, 150, în prezenta ediție răspunsul liturgic este pus pe seama stranei (n. trad.).

⁴⁴ Precum este citat de PARENTI, *L'Ektenê*, 303. Citez aici, precum și în următoarele exemple, doar primele două cereri relevante pentru subiectul nostru.

Εἴπωμεν πάντες κύριε ἐλέησον/ Să zicem toți: Doamne miluiește
Ἐξ ὅλης τῆς ψυχῆς καὶ ἐξ ὅλης τῆς διανοίας / Din tot sufletul și din tot
cugetul...

De fapt, ectenia întreită din Johannesberg, în traducerea latină a liturghiei
lui Vasile, demonstrează foarte clar cazul nostru⁴⁶:

Dicamus omnes kyrieelison	Să zicem toți Doamne
Pop(ulus): kyrieelison	miluiește
Diac(onus): Ex omnia anima, &	Poporul: Doamne miluiește
ex omni mente dicamus omnes	Diaconul: Din tot sufletul și din
kyrieelison	tot cugetul să zicem toți Doamne
Pop. kyrieelison	miluiește
	Poporul: Doamne miluiește ⁴⁷

Nu-i loc de îndoială că aici rolul diaconului nu este doar de a indica
răspunsul corect pentru următoarele cereri, ci și de a încuraja deplina, activa și
vivoaia participare a credincioșilor! Este exact scopul exortației „Toți împreună!”
dinaintea recitării Crezului și Rugăciunii Domnești.

Schimbarea atitudinilor

Aceasta reprezintă ceea ce mai târziu arhiepiscopul Hristodulos (†2008) a
promovat. A susținut activ mișcarea de înnoire liturgică în Biserica Ortodoxă
Greacă. El vedea înnoirea liturgică nu ca o „reformă” sau „inovație” ci ca o
„întoarcere la rădăcinile noastre liturgice tradiționale”⁴⁸. În acest context, el a
îndemnat poporul să participe în Dumnezeiasca Liturghie și să recite în special
Crezul și Rugăciunea Domnească „sub supravegherea fie a diaconului (dacă e
prezent) fie a unuia dintre psalți”⁴⁹. Într-o enciclică adresată psalților Eparhiei
Atenei, răposatului arhiepiscop Hristodulos a susținut puternic participarea
poporului la părțile cântate, la recitarea Crezului și la Rugăciunea Domnească. A
observat că poporul are nevoie de încurajare și s-a îndreptat spre exemplul
răposatului Spyridon Peristeris (†1998), protopsaltul catedralei din Atena, care
„cu ale sale mâini” invita poporul să se alăture cântării⁵⁰. Oricând răposatul

⁴⁵ Precum este citat în *ibid.*, 306

⁴⁶ Precum este citat în *ibid.*, 304

⁴⁷ Traducere în română M. Răducă (n. trad.)

⁴⁸ Enciclica 9-2292/16.10.1998. Vezi CHRISTODOULOS, Archbishop of Athens, “Εργα, Τόμος Β': Λειτουργικὰ Ἐγκύκλιοι (Athens: Kyriakidis, 2010), 299.

⁴⁹ *Ibid.*, 303

⁵⁰ Enciclica Z/465/19.02.2001. Vezi CHRISTODOULOS, Λειτουργικὰ Ἐγκύκλιοι, 407-421, aici 418-419. Evidențiere adăugată. Despre o primă evaluare a enciclicelor liturgice ale răposatului arhiepiscop, vezi introducerea lui George Filias în cele menționate mai înainte, 13-68.

arhiepiscop slujea Dumnezeiasca Liturghie, la momente specifice, arhidiaconul său stând cu fața la popor, îl dirija cu mâinile sale în recitarea Crezului și Rugăciunii Domnești.

Alt exemplu, unde cineva poate observa pe episcopul slujitor încurajând participarea poporului prin mișcări ale mâinii și uneori zicând „ὄλοι μαζί”, este în contextul slujirii vecerniilor, când poporul este invitat să se alăture clerului în cântarea imnului vesperal „Lumină lină”⁵¹, prochimenului zilei și stihului din Psalmul 33 din cadrul Litiei (binecuvântării celor cinci pâini). În aceste cazuri, pentru că aceste imne sunt bine cunoscute și poporul este încurajat să ia parte, vigoarea participării lor este covârșitoare, în contrast puternic cu comunitatea general pasivă la care cineva a fost martor când a vizitat o parohie ortodoxă greacă.

Exemplele de mai sus nu sunt norma; ele reprezintă câteva excepții de la regulă și reflectă un proces foarte lent al atitudinii cântării față de participarea comunitară în Biserica Ortodoxă Greacă. În ciuda numărului studiilor publicate în Grecia în ultimii cinci ani despre problema participării comunitare, o evaluare actuală a situației curente este că „nu există nici o acțiune sistematică, nici un progres substanțial și aproape nici măcar o mică punere în practică”⁵² ale chemării la participare comunitară.

Concluzii

Examinând acest studiu de caz prin prisma istoriei liturgice (și poate fi abordată în multe feluri diferite) putem ajunge la următoarele concluzii:

1. Nu este o inovație a încuraja credincioșii spre recitarea Crezului și Rugăciunii Domnești la unison. De fapt, majoritatea covârșitoare a surselor atribuie aceasta poporului.

2. Participarea poporului necesită ca cineva să-i îndrume. De-a lungul istoriei avem mărturii că ori unul dintre psalți ori diaconul îndrumă poporul.

3. Exortații de tot felul au existat și există în Dumnezeiasca Liturghie, oglindind adevăratele nevoi pastorale, ghidând poporul la participarea corespunzătoare în Dumnezeiasca Liturghie, mutând comunitatea spre o lume ideală care este celebrată în Dumnezeiasca Liturghie.

⁵¹ Pentru textul românesc vezi *Liturghier*, 43, iar pentru prochimenele săptămânale vezi *Ceaslov*, Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2014, 157-159. (n. trad.)

⁵² CHRISOPHOROS STAVROPOULOS, *Ἡ Θεία Εὐχαριστία Κέντρον τῆς Ποιμαντικῆς Διακονίας* (Athens: Athos, 2006), 181. Pentru tradiția rusească vezi MELITA MUDRI-ZUBACZ, *Congregational singing*, 362-453.

4. Exortarea „όλοι μαζί” este un îndemn pentru încurajarea poporului să strice vechile obiceiuri ale neparticipării și să se alăture, împropriindu-și Dumnezeiasca Liturghie.

5. Exortarea „όλοι μαζί” („Toți împreună!”) este similară în funcție și semnificație cu cererea inițială a ecteniei întreită, „εΐπωμεν πάντες” („Să zicem toți!”).

6. Practica pastorală a liturghiei poate ușor cădea pradă înțelegerii greșite despre ce este liturghia, ce face liturghia și cum participă cineva la ea, dacă studiul istoriei liturgice este ignorat.

*Tradus din engleză de Mihai Răducă
pentru www.teologie.net*